

Erkən Türk Dili Dönəminə Aid Bəzi Söz Yaradıcılığı Proseslərinin Psixolinqvistik Təhlili Aytən Hacıyeva*

Özet: Makalede, erken Türk dili dönemine ilişkin ses göçüşmesi fonetik olayıyla biçimlenen kelime yapımı süreçlerinin ruh dilbilimsel tahlili değerlendirilmiştir. Buna bağlı olarak bazı ses yansımaları kelimelerin kökeni üzerinde durulmuştur. Söyle ki; ‘vız-vız, tap, təp’ gibi tek heceli köklerin ‘vızıltı, zəvzək, zovzala-, tapır-tupur, təpik’ gibi türevlerinin z/v; b/p vb. ses göçüşmeleriyle oluştuğu, Türkçe örnekleriyle gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Metatez, Kelime Yapımı, Ruh Dilbilimi, Antropoloji, Türk Dil Bilimi.

Psycho-linguistic Analysis of Some Word Creation Processes Related to Proto-Turkic Period

Abstract: In the article, psycho-linguistic analysis of word creation processes formed by metathesis phenomenon related to Proto-Turkic period is evaluated. According to this evaluation etymology of some onomatopoeic words is emphasized. Such that; formation of derivatives like vızıltı ‘buzzing’, zəvzək ‘spoony’, zovzala- ‘spooning’, tapır-tupur ‘sound of footsteps’, təpik ‘kicking’, from monosyllabic etymons like vız-vız ‘buzz’, tap ‘knock’, təp ‘kick’ with metathesis of z/v; b/p etc. have been shown with Turkic examples.

Key Words: Metathesis, word creation, psycho-linguistic, anthropology, Turkic Linguistic.

Giriş

Türk yazı dilləri və ləhçələrinin ilkin dönəm söz yaradıcılığında müşahidə edilən proseslər sırasında, bu dillərin müasir quruluş özəlliyi olan iltisəqiliklə bir araya sığmayan kökdaxili səs əvəzlənmələri yolu ilə semantik yükün “tənzimlənməsi” halları xüsusi maraqlı doğurur. Bu kimi mənə yükünün dəyişməsinə səbəb olan fonetik modifikasiya hadisələrinin ümumi bir qrup çərçivəsində təsniflənməsini mümkün edən amil, onların məhz bu və ya digər

---

* Doç. Dr. Azərbaycan Devlet Diller Üniverstesi Öğretim Üyesi

səviyyədə semantik korrelyantlığını (cütliyünü) qoruyub saxlamaqla müşayiət olunan ilkin kökün səs “qabığı”nı təşkil edən fonemlərin, bir növ “güzgüvari” yer dəyişməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, burada söhbət (həmin linqvistik hadisələri dilçilik ədəbiyyatlarında qəbul edilmiş terminlə adlandırsaq) metatezadan, daha dəqiq olsa, sırf fonetik səciyyəli deyil, fonematik (sesbirimbilimsel) xarakterə malik metatezadan gedir. Konkret faktların təhlilinə keçmədən öncə, bu qeyri-ordinar (sıradan biri olmayan) metatezik söz yaradıcılığı hadisəsini mümkün edən faktorları çözümləməyə çalışaq.

Dilin Əmələgəlmə Mərhələsində Metatezik Söz Yaradıcılığı

V. A. Qolovin “Metatezani dilin əmələgəlmə və formalaşmasının ilkin mərhələsində yer alan kök morfem yaranması və inkişafı üsulu kimi” nəzərdən keçirmiş və bu özünəməxsus söz yaradıcılığı növünü antropogenezlə (şəxs adları, insan varlığı və onların yaranması prosesi ilə) əlaqələndirərək həmin leksik faktların a) oxşarlığa görə, b) yaxınlığa görə, v) əks mənə yükünə görə assosiasiya əsasında (Xusainov 1988: 53) meydana gəlməsinə dair mülahizə irəli sürmüşdür.

Tədqiqatçının bu söz yaradıcılığı tipini antropogenezlə əlaqələndirməsindən hərəkət etməklə və *a priori* (önsel) olaraq söylənilən fikirlərə də əsaslanaraq sözügedən problemin dərinədəki köklərini müəyyənləşdirmək məqsədilə iltisafı quruluş üçün zəmin olmuş kök strukturunun tam bərqərar olmadığı dövnlərə baş vurmağa çalışaq. Burada dilin meydana gəlməsində imitasyon (təqlid etmə) amilin rolu məsələsinin çözümlənməsinə silsilə tədqiqatlar həsr etmiş semitoloq A.Qazov-Ginzberqin “*əksər qədim səs təqlidi köklərin hələ dilin fonematiklikdən öncəki dövründə əmələ gəlməsi*” və sözlərin fonemlərə bölgüsünün... bir neçə yüz kök sözdən az olmayan əsas lüğət ehtiyatının toplanmasından əvvəl baş verməsi” və bu səbəbdən də, orta q samitəqlidi fel köklərinin böyük əksəriyyətinin məhz “*ciddi fonem sisteminin bərqərar olması*”na qədər artıq dildə yer alması ilə bağlı (kursiv bizimdir. - A. H.) fikrini (Qazov-Qinzberq 1965: 29-30) xatırlatmaq yerinə düşərdi. Başqa sözlə, əşya və hadisələrin artikulyasyon-akustik representasiyası (boğumlanma və akustik açıdan açıklanması) yolu ilə “işarələnmə”, ciddi fonematik delimitasiyadan (bölünmədən) öncə mövcud olduğundan, təsnifat göstəricilərinə görə (əmələgəlmə yeri, üsulu və s.) oppozisiya (qarşıdurma) təşkil etməyən, əksinə səs əvəzlənməsi zamanı imitasyon canlandırma prosesinə xələl gətirməyən fonetik korrelyasiyalar ehtimal olunan invariant (ana) modelin birmənalı şəkildə təsbitini, demək olar ki, qeyri-mümkün edirdi. Lakin burada söhbət təkcə N. S. Trubetskoyun müəyyənləşdirdiyi və neytrallaşma mövqeyində meydana çıxan və həmin fonem cütü üçün relevant (uyğun) göstəricilərin məcmusunu təşkil edən fonoloji vahid - “arxifonem” (Trubetskoy 1960: 71) çərçivəsindəki əvəzlənmələrdən deyil (hərçənd, bu qəbildən olan səs əvəzlənmələri haqqında söz açacağımız ilkin söz

yaradıcılığı modelindən yan keçməyib), müasir təsnifata görə, morfem daxilində mövcud olan güclü və zəif mövqelərin, demək olar ki, aradan qalxmasından gədir. Belə ki, semantik korrelyantlar (çiftlər) yaradan bu kimi metatezik hadisələr olaraq, həmin köklərdə R. Avanesovun flektiv rus dili üçün müəyyənləşdirmiş olduğu (Türk dilindəki metatezik söz yaradıcılığı məhz tipoloji səpmə qismində dəyərləndirilməli olduğundan flektiv dillərlə analogiya labüddür. -A.H.) maksimal differensiallaşma mövqeyindəki “güclü” və bunun əksi, minimal differensiallaşma pozisiyasındakı “zəif fonem” (Zinder 1979: 62) fərqləndirməsini tətbiq etmə imkanı vermir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, fuziyon (səs qaynaşması) birkimə əsasında yaranan CVC (konsonant-vokal-konsonant) tipli törəmə köklərdə semantik yuva əksər hallarda məhz anlautdakı konsonant əsasında qurulduğu halda, metateza əsasında meydana gəldiyi qeyd edilən korrelyantların semantik planda frontal (topdan) araşdırması (məs.: məlum qıs-/sıq (~ sıx) paralelliyi) onlarda birmənalı şəkildə fərqləndirmə aparmağı qeyri-mümkün edir. V. İ. Aslanovun Azərbaycan türkcəsi leksik materiallarına görə kök morfem rekonstruksiyası (canlandırması) metodu ilə bərpa etdiyi *tV “yaratmaq” ilkin kökündən doğ-, törə- fellərinin əmələ gəlməsi örnəyi (Aslanov 2002: 31-32) də bunu sübut edir.

Əgər qeyd olunan mülahizələri səs simvolizmi nəzəriyyəsi ilə kəşifmə nöqtəsində nəzərdən keçirsək, həmin məqamda araşdırdığımız problemlə bağlı bəzi suallara da cavab tapmış olacağıq. Belə ki, konkret “forma - məna” qəliblərinin formalaşmasından dolayı, hər hansı semantik yükü daşıyan sözlərin fonetik “sima”-sı bu və ya digər səviyyədə dəyişkən olsa da, səs qabığı erkən dövənlərdə Holbaxın söylədiyi kimi “*bütövlükdə, imitasyadan ibarət olan*” (Spirkin 1957: 31) ibtidai insanın ətraf aləmin qavrayışını müəyyən qədər öz ilkin (imitasiyaya meyilli) mahiyyətinə müvafiq şəkildə reallaşdırıb əşya və təbiət hadisələrinin adekvat təqlidini modellərə müvafiq adlandırırırdıq. Bu zaman isə, sözsüz ki, həmin fonetik tərkibi az və ya çox dərəcədə şərtlənmiş kanonik (alışılmış və ya qanuni) formulların tamamilə ixtiyariliyindən də söhbət etmək olmaz. Deməli, variasiyalar, əsasən (əgər söhbət müəyyən mənada təqlidi başlanğıca söykənən işarələrdən gedirsə) səs simvolizminin bəirləşdiyi sərhədləri aşmadan müəyyən fonotip (fonetik tip) çərçivəsində gerçəkləşə bilərdi.

Səs Təqlidi Üsulu İlə Söz Yaradıcılığı Mövzusu Türkoloji Dilçilikdə

Bu məsələ türkoloji dilçilikdə müxtəlif türk yazı dilləri və ləhçələri materialları əsasında ən çox ənənvi dilçilik metoları ilə tədqiq olunmuşdur (Zülfikar 1995: 9-17). Sözügedən mövzuya dair indiyə qədər aparılmış olan ən sanballı monoqrafik tədqiqatlardan biri kimi isə Həmzə Zülfüqarın yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri seçilmişdir. Əsərdə onomatopöie (*onoma*-ad və ya kəlmə; *po-ein*- ad vermə) hadisəsinin elmi-linqvistik təhlilinin aparılması və səs təqlidi sözlər lüğətinin hazırlanması (Zülfikar 1995) türkoloji dilçiliyin XX yüzilin

sonlarında əldə etdiyi ən mühüm uğurlarından biri olaraq dəyərləndirilməlidir.

Bu problemi türkoloji dilçilikdə yuxarıdakı tədqiqatlardan fərqli olaraq ilk dəfə məhz derivativ (türeme) proses aspektində əsaslı araşdırma obyektinə çevirmiş K. Xusainovun sözləri ilə desək, anlaut və auslaut samitlərinin xarakterik yer dəyişməsi “insanın reseptor davranışının obyektiv qanunauyğunluqları ilə şərtlənir” və yaranan yeni səs kompleksləri məna adekvatlığı şəraitində (yəni semantik differensiaslaşmadan öncə. - A. H.) “vahid səsli obrazın eynikomponentli tərkibi” çərçivəsində variasiyalar kimi qavranılırdı (Xusainov 1988: 54).

K. Xusainovun tədqiqatında səs təqlidi hadisəsi daha geniş derivativ proses aspektində, başqa bir sözlə dildəki bütün mümkün söz yaradıcılığının modellərinin şəkillənməsi kontekstində, dönmənin ən yeni uyğun dilçilik tədqiqatlarının işığında araşdırılmış və mövcud anlayışın (yunanca və latınca onomatopöie, rusça zvuropodrajenie və ya zvuropodrajatelnost, türkcə sas taklidi/təqlidi və ya səs yansıması kəlmələri ilə ifadə edilən) linqvistik açıqlanması yeni bir məzmun qazanmışdır.

K. Xusainovun tədqiqatında gətirdiyi konkret dil örnəklərindən sözügedən məqalədə yararlanılmış və flektiv dillərdə özünü göstərən metatezik söz yaradıcılığı prosesləri təhlil olunmuşdur. Onların təsiri ilə erkən türk dilində gerçəkləşən bəzi onomatopların etimologiyası məqalədə müəyyənəndirilmişdir.

Metatezik Söz Yaradıcılığın Antropogenezlə Əlaqəliyi

Metatezik söz yaradıcılığının antropogenezlə əlaqəliyi məsələsinə qayıdaraq, qeyd edək ki, bu adicə “sözün tərsinə” oxunması kimi, ilk baxışdan primitiv (bəsit) görünə bilən hadisə, özündə filogenetik (filoloji yaranma və təkamül) proses üçün əhəmiyyətli bir dönmənin izlərini əks etdirməsi baxımdan xüsusi maraq doğurur. Belə ki, məlum olduğu kimi, daşdıqları funksiyaların dominant və ya resesiv səciyyəyə malik olmasından dolayı fərqləndirilən beyin yarımkürələri (beynin sağ və sol lobları) insan fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini nəzarətdə saxlayır.

Əgər B. Miller, Kimura, Damasio kimi başqa tədqiqatçıların da apardığı eksperimental (tecrübi) araşdırmalar nəticəsində təsbit etdikləri faktdan - musiqi qavrayışının sağ yarımkürədən tənzimlənməsi ilə bağlı məlumatdan çıxış edən R.Yakobsonun, bu məqamla “*nitqin emosional inqrediyentlərinin (içindəkilərinin), qeyri-nitq səslərinin persepsiyası və ya dərk olunması*” ilə analogiya aparması və eləcə də, əksinə, sağ yarımkürənin inaktivasiyasının (hərəkətsiz hala gəlməsinin) “*ostensiv (açıq) kommunikasiyasının defisit*”inə, başqa sözlə, əşya və hadisənin emosional qavrayış üçün asan mənimsənilən hissəsinin (səs və ya mimika) bir növ sinekdoxaya (metanomiyanın bir növünə) çevrilərək onu təmsil etməsinin qeyri-mümkün edilməsini (Yakobson 1993: 277-279) nəzərə alsaq, bu söz yaradıcılığı tipinin dərin köklərə malik olduğu

şübhə doğurmayacaq. Belə ki, bu derivativ proses sol yanmkürənin cavabdehlik daşdığı mücərrəd təfəkkürün hələ tam inkişaf etmədiyi, məhz “nitqin emosional inqridiyentlərinin” persepsiyasının aparıcı mövqedə durduğu və ətraf aləmin, daha çox hissi qavrayış süzgəcindən keçərək sözügedən şərti “sinekdoxa”lar - təqlidi səs kompleksləri və fonemsiz (sonralar akustik tərtibat qazanan) mimikalar şəklində mənimsənilməsinin üstünlük təşkil etdiyi dövənlərdə yüksək istifadə tezliyinə malik idi: musiqi qavrayışını tənzimləyən sağ yanmkürənin dominantlığı, reallığın konkret (belə demək mümkünsə, denotata uyğun tonallıq və melodiklikdə olan) səs kompleksləri qismində dərkinə şərait yaradırdı.

Metatezik əvəzlənmə üsullu söz yaradıcılığının antropogenezlə əlaqəliyi bir də ona görə şübhə doğurmur ki, erkən dövənlərdə “inaktivasiya məqamında intonasiya fərqləndirməsini qeyri-mümkün edən sağ yanmkürə”nin, “fonemlərin differensial (ayrışdırıcı) göstəricilərə görə, təsnifatını həyata keçirən” və bununla da “dilın fonoloji sisteminin dayanıqlığını təmin etməklə həmin göstəricilərin iyerarxiyininin təsbitinə yardımcı olan sol yanmkürə” (Balonov 1976: 274, 277) üzərində dominantlığı ətraf aləmin bu kimi emosional dərkindən yaranan “işarə”lərin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Başqa sözlə, fonoloji sistemin dayanıqlılığının tam təmin edilməsindən dolayı səs kompleksində ortaya çıxan əvəzlənmələr, daha öncə də söylənilədiyi kimi, ümumi fonotip mühafizə edilədiyi şəraitdə, arxa plana keçirdi. Deməli, motivləşən fonotiplər, məhz akustik representasiya (açıqlanma) səciyyəsi daşdığından bir növ musiqini xatırladırdı. Digər tərəfdən isə həmin səs kompleksləri denaturalizasiyadan (süniləşmədən) öncəki vəziyyətlərində, denotatin (adlandırılanın) emosional səviyyədə qavrayışını təmin edən (daha sonra “işarə”yə çevrilən) “vizit vərəqə”ləri olduğundan, emosional nitqə cavabdehlik daşıyan sağ yanmkürə ilə bağlılığını saxlayırdı. Üzvlənmə fonem delimitasiyası (bölünməsi) növbəti mərhələni əhatə etdiyindən, mövcud şəraitdə, məhdud fonem (şərti mənada “fonem”) inventarı və mücərrəd təfəkkür məhsulu olan sözdüzəldici morfemlərin hələ meydana gəlməməsi, dil sistemini, semantik çalar fərqliliklərini reallaşdırmaq üçün, mövcud imkanları səfərbər etmək məcburiyyətini yaradırdı ki, bunun nəticəsində də metatezik variantların müstəqilləşməsi mümkün oldu. Şəkilçi inventarı zənginləşdikcə, bu qeyri-adi derivativ proses arxaikləşərək aradan qalxmışdır. Bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu da qeyd etmək istərdik ki, irəlidə nəzərdən keçiriləcək metatezik söz yaradıcılığı törəmələrini müəyyənləşdirərkən müqayisəli-tarixi metod çərçivəsində istifadə edilən “izosemantik və ya bərabər dəyərlili semantik sıra” üsulundan çıxış edəcəyik. Məhz, bu usul (və ya bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında adlandırıldığı kimi, “izosemantik sıralar metodu”) S. S. Mayzel tərəfindən “sami köklərinin ilkin vəziyyətdəki nisbətən az sayı”nın sonrakı dövr bütün sami dillərinin leksik tərkibində nəhəng kəmiyyətə çevrilməsi üçün, bir növ baza olan samitlərin alloteza (parçacık nitelikli varyantları) və metatezası nəzəriyyəsinin

yoşlanılması” (Starinin 1974: 350) üçün istifadə edilmişdir. Deməli, artıq sami dillərin leksik materialında uğurla sınaqdan çıxmış¹ və məhz metatezik söz yaradıcılığı usulünün xüsusiyyətlərini diaxronik aspektdə izləmək üçün istifadə edilmiş bu metod (müəyyən səviyyədə) türk kökləri ilə bağlı analoji məzmunlu araşdırmaya da tətbiq edilə bilər.

Türk Yazı Dilləri və Ləhcələrində Təqlid Etmə Üsulu ilə Söz Yaradıcılığı

“Metatezik” söz yaradıcılığında əsas vacib olan amillərdən birinin, artıq bildirildiyi kimi, denotativ artikulyasyon-akustik representasiyasını mümkün edən umumi fonotip ahənginin qorunması olduğundan, sözsüz ki, bu kimi canlandırmanın adekvatlığını maksimal şəkildə təmin edən təqlidi sözlər və onlardan düzəldilən; bir qədər mücərrədləşməyə müvəffəq olan leksemlər (təqlidi başlanğıcdan törəyən isim, fel, zərf və s.), həmin səs əvəzlənmələrinin mahiyyətinə nüfuz edə bilmək üçün maraqlı material təqdim edir.

Səs təqlidi sözlərdə semantik əlaqələr mövcudiyyətini qoruyub saxlayır. Bu da konkret bir dil-danışıq ortamında uyğun paralel variantların törənməsi və işlənməsi mexanizmini daha dəqiq izləməyə imkan verir. Buna görə də konkret faktların təhlilini həmin materiallar üzərində fokuslaşdırmaq² daha doğru olar.

“Z” səsi ton-küylü kontinuantları (sürekli və uzadılabilən ünsüzleri) artikulyasyon-akustik səciyyəli simvolik mahiyyətinin iştiraki ilə şəkillənən onomatopların güclü rezonans effektininin, vibrasiyasının (titreşiminin) və bunlara bağlı olaraq da intensivliyinin (sık olarak kullanılabilirliğinin) ikonik (simvolik, təmsili və ya işarəvi) ifadəsində önəmli rol oynayır. Kanonik model bu fonemi auslauta pərçimləyir³ (Voronin 1982: 53). Bununla belə, irəlidə də şahid olacağımız kimi, umumi fonotipə məxsus semantikaya xələl gəlmir. Metatezik əvəzlənmə sözügedən konsonantı ön mövqeyə, yəni auslauta çıxarır. Məs., hətta, Azərbaycan və digər türk yazı dillərinin lüğət tərkibinin səthi frontal dəyərləndirməsi viz-viz təqlidi sözümdən törəyən leksemlərin “metatezik” söz yaradıcılığından yan ötmədiyini düşünməyə əsas verir. Nümunələri nəzərdən keçirək: Azərbaycan türkcəsində vizilti, vaz kecmək (~ ötüb keçmək, yan ötmək); türkmən türkcəsində vazırda “vizıldamaq”; “səs-küylə yanmaq”;

1 Mayzəldən sonra həmin metodun tətbiqi ilə sami leksikası sahəsində araşdırma aparmış V. P. Starinin bu dillərdə bir çox metatezik söz yaradıcılığı törəmələrini təsbit etmişdir. Məs.: Ərəb.d. HNT “buğda” THN “üytmək” (Katsnelson 1986:353).

2 Konkret faktların çözümlənməsinə keçmədən öncə, onu bildirmək istərdik ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz leksik nümunələr, tədqiqatın umumi məramından dolayı, yalnız kökdaxili fonetik yer dəyişmələri əks etdirir. “Morfem yerdəyişməsi (müq. et: blyudoliz - lizoblyud) nəticəsində sözün eyniyyətinin aradan qalxması, müxtəlif sözlərin əmələ gəlməsi” kimi (Qorbaçevic 1975: 60-61) leksik variantlılıq halları tipoloji anomaliya sosiyyəsi daşmadığından araşdırma orbitindən kənar qalır.

3 A. Qazov-Qinzberqin “xarici” səs təqlidi modelləri təsnifatında “vizilti” mənasının ifadəsinə dair müxtəlif hind-Avropa, türk, malay-polinez dil ailələrinə məxsus leksik materialdan gətirdiyi nümunələrdən bəlli olur ki (məs.: viz-v!, vizz ~ ! (z/c); vaez-v, dwuz-d, duz-d, gu; gız!, diz!, (de)sind, ZBZB, BZBZ, WZWZ, ZMZM) [Qazov-Qinzberq 1965: 25] həmin dillərdə müvafiq akustik denotativ representasiyasında “z” samitinin iştirak payı çox yüksəkdir; bu qəbildən olan kontinuantlarda “v” konstantının rastlanma ehtimalına gəlinə isə, o da aşağı səviyyədə dəyərləndirilməməlidir.

“sürətlə (səs-küylə) ötüb keçmək”, vazzık-vuzzuk “rabitəsiz, anlaşılmaz nitq haqqında” (Xudaykuliev 1962: 71, 75). Ehtimalımıza görə, təqlidi başlanğıcda $C_1VC_2 \rightarrow C_2VC_1$ tipli əvəzlənmədən törəmiş olan sözlərin semantik yükünə diqqət yetirək: Azərbaycan türkcəsində zəvzə- “boş-boş, çox danışmaq”, zəvzək “çox danışan” (Sevortyan 1966: 207), dialekt. zəvzələmək “rabitəsiz, anlaşılmaz danışmaq”; türkmən türkcəsində zovzala “çox hərətçil olmaq” zovla- “sürətlə hərəkət etmək” (Xudaykuliev 1962: 61, 62). Göründüyü kimi, denaturalizasiya (burada sözün işarələnməyə dayalı semantik inkişafı və ya sünüləşməsi) sayəsində, ilkin ikonik qəlibdən qaynaqlanan semantik inkişafdakı şəxələnmə (akustik obrazda ifadə tapan intensiv vibrasiya və rezonanslı səs effektinin təqlidindən dolayı) metatezik törəmələrdə də özünü paralel variantlarda olduğu şəkildə büruzə verir.

Digər paralelliyi nəzərdən keirək: 1 (vokal) b/p ↔ b/p (vokal) 1. Bu qəliblər əsasında meydana gələn sözlər sıralamasını təqdim etmədən öncə, “metatezik” paralelliyi yaradan konstantların artikulyasyon və akustik təbiətindən dolayı, ifadə edə biləcəkləri və ya (səs simvolizmi nəzəriyyəsində qəbul edilmiş ifadəyə görə) kodlaşdırma yolu ilə simvolizə edə biləcəkləri mənalara diqqət yetirək. Labial samitlərin “yumruluq”, “topalıq” və s. bu qəbildən olan anlamların fonetik cild qazana bilməsində aktiv iştiraka meyilli bir çox dünya dillərinin leksik materialının statistik təhlili əsasında təsbit edilmiş faktdır.

N. İ. Aşmarinə görə, “*təkcə “Ural-Altay ailəsində deyil, bir çox dillərdə ...işıqla bağlı mənaların ifadəsində istifadə edilən” “1” səsi isə, tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, ibtidai insanın gördüyünün “simpatik” dil tərpənişi ilə təsvir etməsi nəticəsində meydana gəlmişdir (Qazov - Qinzberq 1965: 82) və bu səbəbdən də, vibrasiya və parıltı ilə əlaqəli semantikanın linqvistik həll tapmasında iştiraki təsadüfi sayıla bilməz. Bu məqamda türk yazı dillərində onomatoplar problemini araşdırmış digər tədqiqatçının - M. Xudaykuliyevin gəldiyi nəticəni də xatırlatmaq vacibdir: belə ki, tədqiqatçı statistik təhlillərin yekununda, tərkibində “1” sonuru olan təqlidi sözlərin, əksər halda, öz semantikasında maye, yarım maye, cisimlərlə, özlü (bataq, yapışqan); selikli və ya buz kimi kütlələrlə (kursiv bizimdir. -A.H.) əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirmiş və anlatıda “1” səsi olan (CVC tipli) təqlidi sözlərin yalnız k, p, t, ç samitlərinin köməyi ilə müstəqillik qazandığını təsbit etmişdir (Xudaykuliev 1962: 50-51; 77). Onu da əlavə etmək olar ki, A. Qazov-Qinzberqin bir neçə dil ailəsinin leksik materialı əsasında apardığı (onomatopik) təsnifatda “maye” ilə bağlı iki mənə qruplaşmasında (“qaynama zamanı maye səsi” və “maye çalxantısının; ləpə döymə”nin təqlidinin ifadəsində) “1” sonurunun işlənmə tezliyinin yüksəkliyi aşkar nəzərə çarpır (Qazov-Qinzberq 1965: 24-25). Instant (ani) onomatopların qismində səciyyələndirilə bilən t (d) (vokal) P (b) kökündən törəyən isim, məsələn ‘tapdaq, təpik, topal, daban, topuq’; feil, məsələn Azərbaycan türkcəsində tapdalamaq; qazax*

türkcəsində tapılat- “*tapdalamaq*”, özbək türkcəsində tipirla- “*ayaq döymək, vurnuxmaq, tələsmək*” qədim türkcədə toprat- “*tapdaq etmək (otu)*” tuva türkcəsində tapta “*(dəmir) döymək*”, yakut türkcəsində tapta “*döyəcəlmək*” (Xusainov 1988: 95-96) və zərflərin, məsələn türkmən türkcəsində tapır-tupur “*qəflətən*” Tapır-tupur yatar ol “*O, o dəqiqə (anındaca) yatar*” (Xudaykuliev 1962: 27) semantikasını zərbə səslərinin (iri və ya kicik həcmli cismlərin yerə düşməsi, ayaq çırpması) təqlidindən qaynaqlanır.

Pal - təqlidi kökünün semantik inkişafı nəticəsində yaranan palçıq sözü ilə analogiyadan çıxış edərək, ayaq zərbəsinin imitasiyasından törəyən tap- instantik onomatopunun denaturalizasiyasının (ses takliti bir morfemin dilde leksik işəvillik niteliği kazanarak kelimeleşmesinin), müasir leksik sistem üçün representativ (açıqlayıcı) başlangıcı sezilməyən vahidlər sırasında dəyərləndirilən torpaq leksemının əmələ gəlməsi üçün zəmin təşkil etdiyini ehtimal etmək istərdik. Zənnimizcə, torpaq sözü top+ır (və ya -ur; müq. et: türkmən türkcəsində tapır-tupur)+ aq morfemlərinin birikməsindən əmələ gəlib. Bunu, hər şeydən öncə, torpaq sözünün torpaq leksemının metatezaya uğraması nəticəsində meydana çıxan bir variantı olması ilə bağlaya bilərik. Türkoloji dilçilikdəki yaygın fikir⁴ də sözügedən mülahizə ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, türk sözünün struktur inkişafında CVCVC>CVCC fonetik-morfoloji keçidinin mümkünlüyünü xatırlamaq da burada yerinə düşər (Aslanov 2002: 76-77). Belə olan təqdirdə, “*hərəkət/vəziyyətin adı, ...onun daşıyıcısı, alət vasitəsi, obyekt, yekunu, yer və... göstəricilərini, lakin xüsusilə... hərəkətin icrası və nəticəsinin əlamətlərini*” ifadə etmək üçün kök və ya əsas əlavə edilən -ar/ak şəkilçisinin (məs.: yığnaq (< yığın+aq); tapdaq və s. (Sevortyan 1966: 202, 205) təqlidi başlangıca söykənən sözlərin yaranması və ya semantik inkişafında iştirak payının az olmamasını (məs.); Azərbaycan türkcəsində: öskürək, asqırıq, Türkiyə türkcəsində: aksırık, çingirak “*zıncırov*” (Sevortyan 1966: 236), müq. et. Azərbaycan türkcəsində: cıncırıq (dialektde cıncımax “*ucadan çağırmaq*” (Azərbaycan dialektoloji lüğəti 1999: 77) nəzərə alsaq, torpaq leksemının, məhz obyektin və ya nəticənin əlamətinin (tapdalanan) adlandırılmasından törədiyini ehtimal etmək mümkündür.

Bu məqamda ilkin etimonu (etimoloji kökü), zənnimizcə, psixolinqvisitik rakursda təhlil tələb edən və kök morfemi konsonant tərkibinə görə metatezik söz yaradıcılığı problemi çərcivəsində çözümlənə bilən leksik vahidlər üzərində durmaq lazımdır. Bu baxımdan fuziyon mexanizminin məhsulu kimi də səciyyəvləndirilməli olan dovşan sözünün tavşan ~ tavişan ~ tabışgan ~ dovşan variantları şəklindəki leksik müvaziliyini dəyərləndirmək istərdik. Qədim

4 Biz M. A. Xabiçevin metatezik prosesin əks istiqamətdə (**torpaq > topraq**) getməsi və r/z əvəzlənməsinə müvafiq olaraq, nəzərdən keçirilən leksemin **toz** sözü ilə homogeniyi haqqındakı ideyası ilə razı deyilik. Müəllifin özünün müxtəlif türk dillərinin leksik materialından gətirdiyi nümunələr (məs.: yakut türkcəsində **taburax** “toz, dolu, xırda qar dolusu, qar” (Rozenqart-Pupko 1963: 74-75) bu sözlərin kökünün məhz ani zərbə, hər hansı bir cismin düşməsindən yaranan səsini imitasiyasından törədiyini göstərir.

yazılı abidələrdə, folklor nümunələrində fərqli variantlarda təzahür tapan dovşan sözünün nəzərdən keçirilən tap- instant onomatopu ilə homogenliyini örnəklərlə sübut etməyə çalışaq.

Məsələn: *Tavşan tutan it dişin göstərməz; Tavşanın qaçışına baqdam da ətindən igrəndim* (Oğuznamə 1987: 130, 134); Tonyukuk abidəsi: *Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz* - “*Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq*” (Rəcəbov 1993: 118, 122); Moyun Çor abidəsi: *Tabışğan yıl bisinq ayna... “Dovşan ilinin beşinci ayına tək...”* (Şükürlü 1993: 147, 150).

Türk yazı dilləri və ləhçələrindəki müvafiq semantikəli leksik vahidləri araşdırmış A. M. Şerbak, onun (dovşan sözünün) həmin dillərdə, əsasən [tavşan < tav(ı)ş(ğ)an; toşkan < t(a)uşğan < tavışğan] variantlarında təzahür tapdığını və Halevinin arami dilindəki tafza sözü ilə apardığı etimoloji paralelin tam əksi olaraq, əsl türk sözü olan tabış⁵- “*tullanmaq*”, “*qaçmaq*” felindən (qədim özbək türkcəsi: tavış - “*qaçmaq*”) əmələ gəldiyini bildirmişdir (Şerbak 1965: 137).

K. Brokelmanın hərfi tərcüməsi də tavışğan - “*ora-bura qaçan*” (Sevortyan 1966: 316) sözün mənaşəyi barədə şübhə yeri qoymur. Əgər leksemin asanlıqla üzvlənən sonluğunun: -qan(//-ğan) affiksinin heyvan və bitki adlarında (məs.: sağsağan, böyürtkən, kımırğan (dağ soğanı) və s.) denotativ spesifik özəlliyinin ifadəsinə yardımçı olması faktı (Sevortyan 1966: 316) mübahisəsiz görünürsə, semantik yükün nüvəsini təşkil edən tabış- əsasının kökü və ilkin etimonu ilə bağlı birmənalı fikrin mövcud olduğunu söyləmək çətinidir. Belə ki, tədqiqatlarda fuziyon birikməni mümkün edən üç komponent birləşməsinin tərkib hissələrinə bölgüsü, qeyd olunan səddi (tavış/tabış + qan) aşmayaaraq, əsasın “içəri”lərinə doğru nüfuz etmir. Halbuki, türk kökünün quruluş xüsusiyyətləri və -ış şəkilçisinin söz yaradıcılığında istifadə edilən affiksial inventarda təmsil olunması faktı⁶ əsasın ehtimal edilən tap- kökünə və -ış köməcki morfeminə bölgüsünü qayıtlmaz edir.

Əgər E. Əzizovun dabırma (tez-tez, cəld, sürətlə) zərfinin “öz forma və mənası baxımından qədim türkcədəki tavra “*canlanmaq, hərəkətə gəlmək*” və tavrın “*tələsmək, can atmaq*” fellərinə, demək olar ki, uyğun gəlməsi fikrini, T. Qarayevin Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dili şivələrindəki davrax (tez, cəld, sürətli) sözünün “sürət” mənasını verən və ehtimal edilən tav kökündən əmələ gəlməsi ilə bağlı mülahizəsini (Əzizov 1988: 272-273) də nəzərə alsaq, onların (həmin sözlərin) leksik-semantik inkişafında universal səciyyə daşıyan

5 “Kitabi Dədə Qorqud”da **tavşan** variantında əksini tapan leksem qədim qırğız yazılı abidələrində, təkcə qeyd olunan fonetik cilddə deyil, Azərbaycan dialektlərində olduğu kimi: **douşan, dösan** şəkillərində diftonqlaşmaya maruz qalmışdır. Belə ki, **tauşk** və ya uzun saitle ifadə olunan **tu’şkn** (əlifba türk vokalizmini tam dolğunluğu ilə əks etdirmir) formalarında təqdim olunur (bax: Qorbaçevič 1975).

6 Türkoqoji dilçilikdə -ış şəkilçisinin heç də həmişə əlavə edildiyi kökə qarşılıqlı-müştərək növ semantikasını qazandırdığı, eləcə də rezultativliyi və ya neticə bildirməyi: proses və onun nəticəsinin münasibətini əks etdirməyə, daha dəqiq desək, sonuncunu (nəticəni) adlandırmağa xidmət etdiyi (Sevortyan 1966: 140; Zinder 1979: 262) qeyd olunur.

konkretlikdən - abstraklığa keçid mexanizmini izləmək üçün əlavə məlumat əldə etmiş olacağıq. Belə ki, genetik yaxınlığı şübhə doğurmayan həmin leksik vahidlərin ümumiləşdirmə əsasında bəzirləşən semantik yükü (“ayaqla bağlı hərəkət”, “səs⁷, sürət”) problemin çözümləndirilməsinə fonosimvolizmdə aranmasını labüd edir. Belə ki, nəzərdən keçirdiyimiz leksik paralelliyin ehtimal olunan kökü, istər fonetik cild, istərsə də artıq müəyyənləşdirildiyi kimi, məna tutumu baxımından, fonosemantik yönümlü araşdırmalarda, xüsusi onomatoplar sinfi qismində dəyərləndirilən və “olduqca qısa”, “ani” (müq. et: “sürət” semantikasını ilə. - A.H.) akustik zərbənin ifadəsinə xidmət edən instantlarla, məsələn ingilis dilində tap “*vurmaq*” örnəyinə (Voroni 1982: 46) oxşar yekcins təbiətə malik olması, zənnimizcə, şübhə doğura bilməz.

Digər tərəfdən, denaturalizasiya mərhələsini başa vuraraq, müasir şəkildə, təqlidi başlanğıcı, demək olar ki, sezilməyəcək duruma gəlmiş “dovşan” sözünün, əslində, fonetik modifikasiyaya uğramış və şəkilçi şəbəkəsi fonunda tanınmazlaşmış instantik onomatopdan başqa bir şey olmaması ilə bağlı mülahizəni, onunla (“dovşan” sözü ilə) genetik bağlılığı təsbit olunan “topuq”, “təpik”, “daban” və s. kimi sözlərin mimemlərdən törədiyini və bir çox dillər üçün universal səciyyə daşıyan t [d] + vokal + n [b] modelinə uyğun gəldiyini (Xusainov 1988: 91) müəyyənləşdirmiş tədqiqatlar da dolayısı ilə təsdiqləyirlər.⁸

Deyilənlərdən belə bir məntiqi nəticə hasil olunur ki, sözügedən leksem dil işarələrinin sırf konvensional (ənənəvi) mahiyyətə malik olması ilə bağlı doqmalanın əksinədir. O, işarənin ilk “gözə girən” xüsusiyyət qismində ortaya çıxması fikrini əyani şəkildə sübuta yetirir. Onun, yəni işarənin motivləndirilmə bilmə (konkret olaraq, bu leksik vahidin fonetik cildi, öz ilkin vəziyyətində, (tap+iş+qan) “cəld qacış”ın akustik effektini simvolizə etməklə motivləndirilmişdir) prezumpsiyasına (ön anlam sahəsinə) haqq qazandırır.

Təxminən, eyni fikri konsonant metatezası əsasında formalaşan P (b) (vokal) t (d) kök modeli haqqında da söyləmək mümkündür. Məs.: türkmən türkcəsində pıt-pıt “barmaqla yumşaq əşyalara endirilən zərbədən və ya həmin əşyalara yağış damcılarının düşməsindən əmələ gələn səsin təqlidi”nə yönəlmiş onomatop; pat “*yumşaq əşyalara zərbə zamanı meydana gələn birdəfəlik* (rezonanssız. - A.H.) *boğuş səsin təqlidi*”ni ifadə edən onomatop (Xudaykuliev 1962: 44, 36). Göründüyü kimi, semantik differensasiya sait simvolizmi ilə (a > i) tənzimlənir.

7 Həmin kökdən törəyən **topır** “*tappılı, ayaqqabı səsi*” **dabil** (“*davul, nağara növü*”, **dabır** “*səs-küy, qalmaqa*” **düppildə** “*ürəyin döyünməsi*” (Xusainov 1988: 95) kimi sözlərdə “səs” semantikasını özünü xüsusi qabarıqlıqda bürüyə verməklə ön plana kecmişdir.

8 “Zərbə”, “nəyə isə vurma” mənasını bildirən sözlərdə “t”, “d” fonemlərinin işlənmə tezliyinin yüksəkliyini izah etməyə çalışan Marçand, özünün ingilis dilinin söz yaradıcılığında fonosimvolizmin rolunu dəyərləndirən tədqiqatında, həmin səslərin tələffüzü zamanı dilin “dişlərə və ya alveollara dəyib partlama ilə ayrılması”nın bu semantikanın, instinktiv paralelizm əsasında ifadə edilməsi ilə əlaqələndirmiş A. Qazov-Qinzberq, bu dəyərləndirməni dəqiqləşdirərək artikulyasiyada bərk orqanların (diş və alveolların. - A.H.) iştirakının və hərəkətin aniliyinin də önəmli rol oynadığını bildirmişdir (Qazov-Qinzberq 1965: 29).

Təqlidi sözlərin və onların denaturalizasiyasından törəyən primar (birincil) motivləşmədən qurtulmuş leksik vahidlərin qruplaşmasının qarşılıqlı təhlili, anlautdakı cingilti məna yükünün kvalitatif (keyfiyyət) intensivliyinin (yoğunluğunun) azalmasına gətirib çıxardığının şahidi olur. Ümumiyyətlə, nəzərdən keçirilən paralellik, bir çox digər “metatezik” söz yaradıcılığı nümunələri kimi, səs simvolizmi nəzəriyyəsində kanonikləşdirilmiş modellərin heç də mütləq səciyyə daşımadığını düşünməyə əsas verir. Məhz bu səbəbdən də mövcud paralelliklərdən hansının ilkin xarakterə malik olduğunu söyləmək çətinləşir. Konkret olaraq, sözünü etdiyimiz instant cütlüyünə gəlincə, onların hər ikisinə qədim yazılı abidələrin dilində təsadüf edilir.

Metatezik Söz Yaradıcılığı Üsulunun Tipoloji Modifikasiyası

Metatezik söz yaradıcılığı usulunun tipoloji modifikasiya problemi müstəvisindəki təhlili çərçivəsində bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək istərdik. Söhbət vokal səs ixtiyariliyindən gedir.

A. M. Qazov-Ginzberqin bildirdiyi kimi, dilin ibtidai, fonematikliyə qədərki dövründə təmiz saıtlərin mövcud olmaması antropologiya və linqvistikada artıq etiraf edilən bir hadisədir. Bir çox tədqiqatçılar isə vokal səslərin filogenezdə ya tamamilə yer almadığını (bu ifrat mövqə İ. Van-Ginnegen, Bunak, Traxterin görüşlərində nümayiş etdirilir), ya da bir diffuz (yaygın və ya dağılmış) səs qismində təzahür tapdığını önə sürürlər (Qazov-Qinzberq 1965: 114-116).

F. de Sossür, məlum olduğu kimi, “hind-Avropa dillərindəki ilkin saıt sistemi haqqında memuar” əsərində “larinqal” samitlərin təsiri ilə vokal səslərin keyfiyyət və kəmiyyətə dəyişməsi fikrini irəli sürmüşdür. Bu ideyadan ilhamlanan sonuncu qrup tədqiqatçılar erkən mərhələdə saıtın əsas məna yükü daşıyıcısı olan samitin “akkompanementi” funksiyasını icra etdiyini bildirirlər (Katsnelson 1986: 210-214). Onu da qeyd edək ki, S. D. Katsnelsona görə, monovokalizm nəzəriyyəsinə münasibətdə bir qədər təzadlı mövqə nümayiş etdirən R. O. Yakobson (Katsnelson 1986: 212) özünün “Uşaq dili, afaziya və ümumi səs qanunları” adlı tədqiqatında ontogenezdə “bizim üçün (yəni böyüklər üçün. - A. H) parlaq mənyaradıcı (fonematik) fərqliliyə malik bəzi səs cütlərinin uşaq üçün iki variantda təçəssüm tapan eyni fonem təəssüratını” yaratdığını (məs.: müxtəlif pozisiyalarda $i \sim i$, $i \sim o$, $e \sim o$, $i \sim o$) qeyd edir (Yakobson 1993: 19).

Maraqlıdır ki, filogenezdə fonematiklikdən öncəki mərhələnin olması və bu zaman saıtlərin mənfəqləndirici funksiyasının zəifliyi və ya qeyri-mövcudluğu digər ontogeneztik müşahədələrdə təsbit olunan faktlar əsasında da, dolayı sübut qazanmış olur. Belə ki, Q. L. Rozenqart-Pupko körpənin o və u kimi saıtləri fərqləndirmək iqtidarında olmadığını, “fonematik eşitmə qabiliyyətinin (nitqin normal inkişafı axarında) uşaq tərəfindən yalnız 1, 5-2

yaşında mənimsənildiyini” [Rozenqart-Pupko 1963: 52] qeyd edir). Bu baxımdan, hind-Avropa, sami, Afrika, Tibet və s.”*müasir dünya dillərinin (müqayisəsi əsasında bütün dillər üçün “ulu dilin” mənşəsini bərpa etməyə cəhd göstərmiş ingilis dilçisi M. Svodeşin rekonstruksiya modelində on bir samit və yalnız bir saitin yer alması*” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva 1989: 165) hec də təsadüfi sayıla bilməz.

S. D. Katsnelson protohind-Avropa səs sisteminin fonoloji şərhinə dair əsərində bəzi tədqiqatçıların monovokalik nəzəriyyəyə olan skeptik münasibətini tənqid edir. O, “bir saitli dillərin” elm tərəfindən indiyə qədər nəzərə alınmasa da, dilçilərin sait fonemlərin formalaşmasında monovokalik dil tipinin oynadığı rolu qəbul etdiyini göstərir (Katsnelson 1986: 211, 215).

Dil sistemi öz təkamül yolunda sözügedən fonematik qeyri-bərabərlik mərhələsini aşdıqdan sonra, saitlər samiti müşayiət edən səs qismindən çıxaraq mənaferqləndirici faktora çevrilməyə başlamışlar. İnkişafında “sadələvh” dil çağında ilişib qalmış bəsit (primitiv) quruluşlu aranta dilindən fərqli olaraq, primitiv dil kimi səciyyələndirilmədən, sırf özünün struktur mühafizəkarlığı sayəsində, samitləri imtiyazlı mövqeyini qoruyub saxlamış ərəb dilində “kök yuvası”nın müəyyənləşməsi üçün aparıcı faktor (müxtəlif diffiks və konfikslərlə tərtiblənmiş) üç konsonant olaraq qalır.

Sözügedən mövzuya həsr olunmuş əksər ədəbiyyatlarda Qərbi Qafqaz dillərinin təkvokallığı məsələsi vurğulanmışdır. Bu nəzəriyyənin doğru olduğunu təsdiq edən fakt qismində, N. F. Yakovlevin nümunələr üçün müraciət etdiyi kabardin-çərkəz, adıgey, abazin dillərinin fonemlər sisteminin birkomponentli sait tərkibi M. A. Kumaxova görə ilkin mahiyyət kəsb etmir. Buna görə də monovokalizm nəzəriyyəsi tərəfdarlarının ondan istifadə etməsi yanlışdır (Kumaxov 1973: 67).

Türkologiyada Monovokalik Nəzəriyyə ilə Bağlı Müləhizələr

İlk öncə, onu bildirmək istədik ki, ümumiyyətlə, monovokalik nəzəriyyə ilə bağlı müləhizələr türkologiyada da səsləndirilmişdir. Belə ki, “Ural-Altay dillərinin qədim tipində, ümumiyyətlə saitlər olmayıb, yalnız təkcə samit fonemlər mövcud olub” ideyasının müəllifi İ. Van Ginneqen və eləcə də “türk vokalizminin konsonantizmdən diaxronik asılılığı”nı önə sürən digər tədqiqatçı - İ. Kramskinin müləhizələrinə əsaslanan M. Mollova, özünün “Türk vokalizminin tarixinə dair” araşdırmasında bu dillərdəki saitlərin fonem kimi diferensiallaşması prosesinin uzumüddətli olduğunu qeyd etmiş və türkoloji ədəbiyyatlarda səs əvəzlənməsi (daha konkret desək, məhz tipoloji səciyyə daşıyan ablaut səs əvəzlənməsi. - A. H) qismində dəyərləndirilən faktların, əslində, “saitlərin zəif fonoloji diferensiasiyasının relikt” izlərinin təçəssüm etdirdiyini (kursiv bizimdir. - A. H) bildirmişdir (Mollova 1987: 56-59). Oxşar (a-vokalik

deyil, monovokalik nəzəriyyəyə əsaslanan) mövqə digər bir görkəmli türkoloqun tədqiqatında yer almışdır. Belə ki, N. A. Baskakov, türk dillərinin tarixi-tipoloji fonologiyasına həsr edilmiş araşdırmasında, monovokalizm ideyasının təhlilindən yan keçməyərək, onun əleyhidarlarından sayılan N. S. Trubetskoy-la qiyabi polemikaya girərək, dilçinin (N. S. Trubetskoyun) “monovokalik dilin, ayrı-ayrı fonemlərin əsas fərqləndirici göstəricilərinin bütün kök morfemi əhatə edə və bununla da, morfofonem yarada bilməsi səciyyəsinə nəzərə almadığını” bildirmiş və müasir aqlütinativ quruluşlu *türk dillərinin daha öncələr, məhz, monovokalik xarakterli söz strukturuna malik amorf quruluş dönməmindən keçdiyini* (kursiv bizimdir. - A. H.) önə sürmüşdür (Baskakov 1988: 20-21).

Nəticə

Kök morfem rekonstruksiyası metodu ilə aparılan tədqiqatların ortaya qoyduğu faktlar “saitlərin konsonantizmdən diaxronik asılılığı” ideyasının məntiqi zəmindən məhrum olmadığını düşünməyə əsas verir və ən azından vokal səslərin “fonematik imtiyazı”nın sonrakı dönmə aidliyi fikrinə şübhə yeri qoymur. Bununla da türk kök morfemlərinin ilkin formaları fuziyon xəlitələşməyə (kaynaşmaya) qədərki mövcud arxipin “bir çox halda, məhz konsonant və ixtiyari vokal səs”i əsasında təsbit edilir. Məsələn, V. İ. Aslanovun müəyyənləşdirdiyi *nY *tY, *bY (Y burada məhz ixtiyari vokal səsə işarə edir) və bu kimi (mövcudluğu ehtimal edilən) kök morfemlər (Aslanov 2002: 67-69) qeyd olunan fikri əyani şəkildə sübuta yetirir. Sözsüz ki, kök morfemlərdə geniş çeşiddə yer alan a ~ ı səs əvəzlənməsi (məs.: *yar ~ yır(t)*; *qap(a) ~ qır(p)*/ *qıy* (Aslanov 2002: 72); *qay(çı) < qıy* (Aslanov 2002: 133); *tart- tirt* (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva 1989: 46) erkən türk dili dövrünə daha dəqiq olsaq iltisəqiləşmədən öncəki perioda təsadüf edir.

Leksik vahidlər, türk vurğusunun söz sonuna, daha dəqiq desək, kök dillər üçün xarakterik olan kopulyativ və ya bağlayıcı səciyyəli birləşmənin sonuna doğru hərəkətindən dolayı, məhz postpozisiyada yer almışdır. Sözügedən morfemlər qrammatik funksiyaları icra etməyə başladığında a ~ ı müvaziliyi halları affikslər səviyyəsində iltisəqiliyə keçid dönməmindən sonra da özünü bürüzə vermişdir. Növbəti mərhələdə leksik və qrammatik səviyyədə qeyd olunan səs əvəzlənmələri və onların törəmələrinin yol açma biləcəyi linqvistik xaosdan qurtulmağa can atan dil sistemi, öz leksik və morfem inventarını nizama salaraq lazımsız variantlardan qurtulmuşdur. Sözügedən leksik və morfem inventarı müstəqil semantik yük və ya məna çalarlığı qazanaraq “vətəndaşlıq hüququ” əldə etmiş və yeni statusda qorunub saxlanmışdır. Bununla bərabər, fonetik diferensiasiyasını semantik səviyyəyə keçirə bilməyən bəzi leksemələr variant formasında qalmışdır. Onlar tədricən arxaikləşərək sıradan çıxmış və ya asemantikləşərək qoşa sözlərin tərkibində tanınmaz hala gəlmişlər.

Qeyd olunan qarşılaşdırmalar “türk affiksal ablautu tapmaca”sını çözməyə çalışmış B. A. Serebrennikovun araşdırmalarını xatırladır və onun sami

dillərlə paralel olaraq müəyyənləşdirdiyi linqvistik-fonetik səviyyələrin (bax: Se-rebrennikov 1966) həqiqətdən uzaq olmadığını düşünməyə əsas verir. Bununla da erkən türk dili mərhələsi dönməndə bir çox halda leksik mənanın delimitasiyasının “ağır yükü”nün konsonantizmin “çiyinləri” üzərinə düşməsi ehtimalının məntiqəməvafiqliyi ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

- ADİLOV, Musa, VERDİYEVA, Zemfira, AĞAYEVA, Firəngiz (1989), *İzahlı dilçilik terminləri*, Bakı: Maarif.
- ASLANOV, Vaqif (2002), *Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər*; II cild. Bakı. *Azərbaycan dialektoloji lüğəti (1999)*, I cild. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BALONOV, L. Y., DEGLİN, V. L. (1976), *Slux i reç' dominantnogo i nedominantnogo poluşariy*, Leningrad: Nauka, (Dominant ve Dominant Olmayan Beyin Loblarında İtirmə ve Konuşma).
- BASKAKOV, Nikolay Aleksandroviç (1988), *İstoriko-tipologičeskaya fonologiya tyurkskix yazıkov*, Moskva: Nauka, (Türk Dillərinin Tarixsel-Tipoloji Fonolojisi).
- DJUMAQULOV, Ç. (1971), *Yazık siro-tyurkskix (nesnotiranskix) pamyatnikov Kirgizi*, Frunze, (Kırgızistan'ın Siro-Türk Yazıtlarının Dili).
- ƏZİZOV, Elbrus (1988), *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*, Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
- XABIÇEV, M. A. (1971), *Karaçaeva-balkarskoe imennoe slovoobrazovanie (Opit sravnitel'no-istoričeskogo izuçeniya)*, Çerkask: Stavropol'skoe knijnoe izd-vo, (Karaçay-Malkar Türkçesinde İsim Yapımı/Karşılaştırmalı-Tarixsel İncelenmə Deneyi).
- XUDAYKULİEV, M. (1962), *Podrajatel'nie slova v turkmenskoy yazıke*, Aşxabad: İzd. AN Turkmenskoy SSR. (Türkmencedə Ses Yansımalı Kelimələr).
- XUSAİNOV, K. (1988), *Zvukoizobrazitel'nost' v kazaxskom yazıke*, Alma-Ata, (Kazakçada Ses Sanatı).
- KATSNEL'SON, S. D. (1986), *Obşee i tipologičeskoe yazıkoznanie*, Leningrad: Nauka, (Genel ve Tipoloji Dilbilim).
- KUMAXOV, M. A. (1973), *Teoriya monovokalizma i zapadno-kavkazskie yazıki*. Voprosı yazıkoznaniya, No 6, (Monovokalizm Teorisi ve Batı Kafkasya Dilləri).
- QAZOV-QİNZBERQ, A. M. (1965), *Bil li yazık izobrazitelen v svoix istokax? (svidetel'stvo - prasemitskogo zapasa korney)*, Moskva: Nauka, (Dil Kendi Köklerinde Betimleyici Olmuş Mu? // Kanıtı Prasemitik Kökler Varlığı).
- QORBAÇEVİÇ, K. S. (1975), *Variantnost' slova kak leksiko-grammatičeskij fenomen*. Voprosı yazıkoznaniya, No 1, (Kelimenin Varyantlığı Leksik-Dilbilgisel Olgu Olarak).
- MOLLOVA, M. (1966), *K istorii tyurkskogo vokalizma*. Voprosı yazıkoznaniya, No 2, (Türk Vokalizminin Tarixine Dair). *Oğuznamə* (1987), Bakı.
- PAL'MBAX, A. A., İSXAKOV, F. Q. (1955), *Yavleniya metatezi v tuvınskom i v nekotoryx drugix tyurkskix yazıkax*. İssledovanie po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov. Cast I. Moskva: İzd. AN SSSR, (Tuva ve Bazı Diğər Türk Dillərində Metatez Olayı).

- RƏCƏBOV, Əbülfəs, MƏMMƏDOV, Yunus (1993), *Orxon-Yenisey abidələrinin dili*, Bakı: Yazıçı.
- ROZENQART-PUPKO, A. (1963), *Formirovanie reci u detey rannego vozrasta*, Moskva, (Erkən Yaşta Çocuk Konuşmasının Biçimlenmesi).
- SEVORTYAN, Ervand Vladimiroviç (1966), *Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke*. Moskva, (Azerbaycan Dilinde İsim Yapımı Ekleri).
- SEREBRENNİKOV, Boris Aleksandroviç (1980), *Zagadka affiksial'nogo ablauta a : ı v tyurkskix yazıkax*. Sovetskaya tyurkologiya, No 3, (Türk Dillerinde a:ı Ek Ablautu Bulmacası).
- SPIRKİN, A. Q. (1957), *Proisxojdenie yazıkı i ego rol' v formirovanii mışleniya*. Mışlenie i yazık. Moskva, (Dilin Kökeni ve Düşünüşün Biçimlenmesinde Rolü).
- STARİNİN, V. P. (1974), *Izosemantiçeskie komponentı rodstvennix korney v yaponskom yazıke*. Problemi semantiki. Moskva: Nauka, (Japon Dilinde Akralalık Kökenlerinin İzosemantik Birleşenleri).
- ŞERBAK, Aleksandr Mixayloviç (1965), *Nazvaniya domaşnix i dikix jivotnix v tyurkskix yazıkax*. İstoriçeskoe razvitie tyurkskix yazıkov, Moskva, (Türk Dillerinde Evcil ve Vahşi Hayvanların Adları).
- ŞÜKÜRLÜ, Əlisa (1993), *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*, Bakı.
- TRUBETSKOY, N. S. (1960), *Osnovi fonologii*, Moskva: İzd. İnostr. liter-ı. (Fonolojinin Temelleri).
- VORONİN, S. V. (1982), *Osnovi fonosemantiki*, Leningrad: İzd. Lenigr. Univ-ta. (Fonosemantikin Temelleri).
- YAKOBSON, R. O. (1985), *Mozg i yazık*. İzbrannie raboti. Moskva, (Beyin ve Dil).
- YAKOBSON, R. O. (1993), *Detskiy yazık, afaziya i obşie zvukovie zakonu*. Bakı: Maarif, (Çocuk Dili, Afaziya ve Genel Ses Kuralları).
- ZİNDER, L. R. *Obşaya fonetika*. Moskva: Vişşaya şkola, (Genel Fonetik).
- ZÜLFİKAR, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler: İnceleme-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.